

РОЛЬ НАУКОВИХ ЗАСАД СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглядається поняття релігійної свідомості, прослідковуються його зв'язки з такими поняттями, як «духовність», «релігійність», «віра» і «знання», здійснюється спроба визначити соціально-функціональну роль релігійної свідомості.

Вступ

Релігійна свідомість, виступаючи однією з форм суспільної свідомості, водночас є основним компонентом у структурі релігії, в якому виявляється суспільна функціональність останньої і який виконує власні функції в розкритті суттєвих аспектів релігійного феномена загалом. Реалізація цих функцій знаходить своє відображення в різнопланових проявах релігійності на індивідуальному, колективному та загальносуспільному рівнях, в особливостях вияву культової та позакультової релігійної діяльності, в особливостях релігійної дії та суб'єкт-об'єктних релігійних відношень, у кінцевому підсумку – в особливостях інституціоналізації релігії. Крім того, релігія та релігійна свідомість виступають частиною духовної культури суспільства. В умовах суспільної кризи, певного дистанціювання населення від зовнішнього соціального середовища, складаються сприятливі передумови для актуалізації релігії. Це виявляється у різних формах, що вимагає звернути увагу на понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого описуються зазначені процеси.

Аналіз досліджень і публікацій

Релігійна свідомість як складне світоглядне явище складається з багатьох елементів, сторін, зв'язків, форм існування та рівнів вияву, що розглянуті в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених: Н. Андріанова, Ю. Борункова, Б. Лобовика, А. Сухова та ін. [3; 7; 16; 22]. Питанням розкриття структури релігії, співвідношенню її основних компонентів на різних історичних етапах присвячено роботи О. Борисова, Б. Лобовика, І. Яблокова та ін. [6; 16; 24]. У окремих роботах аналізуються співвідношення понять «релігія», «релігійна свідомість» з іншими поняттями – «мораль», «етика», «духовність», «релігійність» (А. Алексеєнко, В. Єленський, В. Малахов, Л. Рязанова та ін.) [2; 10; 19; 20; 21]. Проте постає питання про соціальну складову сучасної релігійної свідомості, її соціальне наповнення і, відповідно, соціальну роль, яку вона відіграє у новітньому українському суспільстві.

Постановка завдання

Тому ми вважаємо необхідним прослідкувати зв'язки поняття релігійної свідомості з такими поняттями, як релігійність, духовність, релігійна дія та ін., а також здійснити спробу визначити соціально-функціональну роль (або аспект) релігійної свідомості.

Основна частина

Релігія як особлива форма суспільної свідомості у її суспільно-філософському витлумаченні постає складним, динамічним, внутрішньо суперечливим соціальним і духовним явищем, звідки впливають і

основні характеристики релігії як суспільного феномена. Системний та суспільно детермінований характер релігійної сфери зумовлює її історичний аспект, який є відображенням діалектики суспільного розвитку. Тому в еволюційному процесі кожної релігії спостерігаються явища синкретизації окремих елементів, а також процеси взаємодії релігії з раціональними, світськими компонентами. Це такі елементи духовної культури, як: самобутні народні обряди, моральні, естетичні, правові, політичні ідеї та уявлення. Обґрунтування традиційних норм залежить від усталеного способу народного життя. Саме тому релігія завдяки своїй внутрішній активності, за певних сприятливих суспільних умов, має здатність до розширення сфери свого функціонування за рахунок інших духовних форм освоєння дійсності [16; 17; 18; 24]. Відповідно, у процесі історичного розвитку і функціонування релігійної сфери чітко виявляються дві протилежні, але взаємопов'язані тенденції – посилення, або послаблення релігійного чинника в суспільному бутті, особливо у періоди суспільних криз. Повторюваність вияву подібних тенденцій вимагає пошуків важливих для людини сенсоутворюючих засад існування, які періодично розширюють або звужують поле своєї дії в структурі масової та індивідуальної свідомості. В цьому виявляється виконання нею низки важливих суспільних функцій: компенсаторної, світоглядної, нормативної, регулятивної, інтегративної та ін.

У рамках релігійної системи релігійна свідомість як одна з форм суспільної свідомості виступає визначальним елементом, через який здійснюється соціальна детермінація інших її елементів. Суспільна свідомість загалом як система поглядів, ідей, почуттів, де відображається сутність буття, виступає в ролі активного чинника мотивації людської діяльності. Виходячи з цього, під релігійною свідомістю ми розуміємо «систему особливих поглядів, уявлень та вірувань, які відрізняються від інших форм суспільної свідомості тим, що у систему «людина-суспільство» включено надприродний світ у ролі додаткового необхідного компонента» [11, с. 34].

Як форма суспільної свідомості релігійна свідомість містить у собі світоглядний та ідеологічний аспекти, тобто ставлення людини до певних сил зовнішнього світу крізь призму своїх інтересів. При цьому зазначені аспекти релігійної свідомості слід розуміти конкретно-історично, залежно від умов існування суспільства. Тобто «суспільна форма існування людини, що характеризується закономірностями нового порядку, зумовлює спосіб побудови як загального аналізу

сфери свідомості як духовної сфери суспільного виробництва, так і стосовно аналізу конкретних сторін релігійної свідомості, зокрема гносеологічної, оскільки релігійна свідомість пов'язана з певним способом існування суспільства» [16, с.11; 17, с.8]. Залежно від місця й ролі релігійного чинника в соціумі, функціональність релігійного комплексу може реалізовуватися в різних суспільних ситуаціях, сприяючи життю людських спільнот або дестабілізуючи його. На практиці це відбувається через релігійні ідеї, концепції, систему цінностей, що містяться в основі діяльності релігійних інституцій. При цьому у конкретній історичній ситуації певний структурний елемент загальної системи функціональності релігії окремо або в сукупності з іншими може актуалізуватися і відігравати роль домінуючого чинника динаміки такої ситуації [9, с. 15]. У зв'язку з цим ми наведемо один із підходів до структури релігійної свідомості, згідно з яким вона містить у собі такі складові, як релігійна віра, релігійна картина світу, релігійний досвід та релігійна символічність [11, с. 14].

Релігійна свідомість, як і решта форм суспільної свідомості, формується та функціонує на рівні окремого індивіда, соціальної групи і суспільства загалом, а також на рівні буденної та теоретичної форм свідомості. Кожний із цих рівнів має власну специфіку взаємодії із соціокультурними трансформаціями. У структурі буденної релігійної свідомості домінуючу роль відіграють емоційно-чуттєві елементи – почуття та настрої віруючих, що надає змісту свідомості чуттєво-образних форм. Явища чуттєвого відображення становлять важливу передумову релігійного світосприймання й утворюють гносеологічні можливості формування власного змісту релігійного феномена та релігійного світорозуміння. Тому така «суб'єктивізація об'єктивно-істотного є важливим засобом одержання релігійю власного змісту в ролі специфічного символізування реальних людських потреб та інтересів» [1, с.253]. При цьому різні компоненти буденної релігійної свідомості мають неоднаковий ступінь динамізму (більш консервативні – традиції, звичаї, та більш рухливі – релігійні настрої). Більш високий – теоретичний рівень релігійної свідомості передбачає цілеспрямоване осмислення та систематизацію релігійних поглядів [1, с.146; 18, с.34; 24, с.93].

Крім того, що релігійна свідомість виступає головною складовою релігії і однією з форм суспільної свідомості, вона є також частиною духовної сфери, духовності на рівні суспільства та на рівні окремої особистості. З'ясування природи духовності у науковій літературі здійснювалося через визнання характеру об'єктивності духовної реальності [4; 5; 8; 13; 14]. А. Алексєнко осмислює духовність у рамках релігійної свідомості через набуття відповідного духовного досвіду. На думку автора, духовна реальність у своєму вузькому смислі існує поза людиною у вигляді енергії Святого Духу, яка тільки в людині перетворюється на духовність. А в найбільш широкому розумінні – духовну реальність слід ототожнювати з Богом та Його творінням. При цьому найбільш виразно

духовний досвід утілювався через релігію, де можна говорити про духовний досвід у чистому вигляді, який набувається в процесі навернення душі до Бога (як пізнання Бога). Вияв духовного досвіду в мирському житті відбувається тією мірою, якого людина зі своєї волі прилучилася до різних видів творчості або ж спрямувалася на пізнання Бога, стаючи духовною людиною в прагненні Святого Духу. «Здобуття останнього, прилучення до нього означає вияв духовної реальності» [2, с.31-34]. У цьому плані духовність людини виступає як «триєдність сили розуму, сили духу (волі) і сили любові, які зросли на ґрунті віри в Духа, у Найвищий Розум, присутній у кожній людині» [2, с.33]. У роботах С. Кримського дається раціональне тлумачення категорії духовності, де релігійна складова не виступає її системоформуючою ознакою. Але при цьому підкреслюється активнопособистісний характер духовності, котра виступає способом самостворення особистості і конститування у вигляді покликання її носія [15]. Тобто духовність розуміється як більш широке явище, яке не зводиться лише до однієї – релігійної форми свідомості, і може бути відмінність у поглядах на засоби реалізації духовності та роль релігійної свідомості в збереженні і розвитку духовної складової людини. На нашу думку, розрізнення в структурі духовності різних її рівнів – трансцендентного та матеріального, позитивного або негативного аксіологічного і морального змісту – дозволяє з'ясувати роль і значення безпосередньо релігійної свідомості у загальних процесах духовної динаміки суспільства у поєднанні з такими категоріями, як «мораль», «етика», «право», які безпосередньо не пов'язані з релігійною сферою.

Для аналізу сутності релігійної свідомості важливе теоретичне значення має вивчення специфіки релігійної віри, сутності і змісту релігійних поглядів, співвідношення релігійної віри і знання, оскільки релігійна віра є основою релігійної свідомості й виступає головною характеристикою віруючих. Віра пов'язана з наявністю особливої ситуації, коли людина довіряє своїм почуттям більше, ніж розуму, не застосовує раціональні докази істинності об'єкта віри. Але найголовнішою ознакою релігійної віри є переконаність у існуванні Бога та інших вищих істот, можливості спілкування з ними та отримання від них допомоги.

Теоретична традиція розгляду релігійної свідомості, а також питань співвідношення віри і знання представлена двома напрямками дослідження: релігійно-філософським та науково-філософським. З погляду релігійно-філософського напрямку, основою релігійної свідомості є особливий вид знання про існування Бога. Таке знання є не результатом раціональних пізнавальних дій людського розуму, а наслідком прямого повідомлення Богом людям знань про себе (теорія одкровення), або через Богопроявлення, тобто осягнення людиною Бога, через його вияви у світі. Тобто основи релігійної віри закладені актом божественної ініціативи, вони не є результатом суто людських відкриттів, а релігійна віра розглядається як безпосередній дар Божий [8]. Тут поняття віри та

знання не відокремлюються, при цьому, знання підпорядковуються вірі і не можуть повністю замінити її [5, с.86; 8]. На думку А. Уайтхеда, релігія не суперечить науці, а постає альтернативним баченням світу. Суперечність між знанням і релігійною вірою виникає тоді, коли до останньої підходять як до певної системи знань та догм. Погляд на релігію як систему духовності, що розвивається, «знімає конфлікт між вірою і знанням та закладає основи оптимізму і гармонії життя» [23, с.454].

Науково-філософський напрям визначає релігійну свідомість, базуючись на наукових принципах і методах пізнання, розмежовує поняття релігії, віри, знання. Релігійна свідомість є результатом еволюційного розвитку суспільства і однією з форм суспільної свідомості. Витоки релігійної свідомості містяться в реальних суспільних зв'язках людей та їх повсякденному житті. Тому соціально-філософський зміст співвідношення релігійної віри і раціонального знання, на нашу думку, розкривається в традиційних та раціональних типах знання. Їх формування пов'язане з певним типом суспільної організації і практики, які мали відповідні духовно-психологічні параметри. У традиційних суспільствах з їх сталим способом життя, повільною соціальною динамікою, формувалися відповідні типи знання, що орієнтувалися головним чином на суму відносно стабільних аксіоматичних поглядів, освячених переказом. Для такого типу знань був нехарактерним послідовний розподіл у самому собі міфологічних та емпіричних елементів. Таке знання потребувало для свого осягнення особливих духовно-психологічних методів і практик.

Наукова революція у Європі XVII-XIX ст. на противагу традиційному сакральному знанню поставило знання раціонально-світського типу, яке керується процедурами експериментального та математичного обґрунтування, спирається на відносно рухливу аксіоматику разом із самооновлювальним внутрішнім складом. Саме такий тип знання має сучасна науково-індустріально-урбаністична культура, яка характеризується значним наднаціональним потенціалом та тенденціями до культурного нівелювання [12].

Сучасна цивілізація, яка породжує раціонально-світський тип знання, за законами системної взаємодії формує новий тип інтелектуально-духовної організації, що передбачає і новий тип особистості, новий характер свідомості, у тому числі й релігійної. Проте слід зазначити, що негативні наслідки науково-технічного прогресу, розвиток суспільного життя і філософської культури поставили питання про недостатність для сучасної людини й сучасного знання ідейно-філософських засад наукової діяльності, які продовжують базуватися на атомізмі та механістично-детерміністичному матеріалізмі. Цим пояснюється сучасний зростаючий інтерес до релігійної та філософської спадщини різних культур, різних форм позанаукового знання.

Оскільки релігійна свідомість передусім внутрішньо орієнтована на власний зміст,

необхідно, на наш погляд, визначити зовнішній аспект її вияву. Це пояснюється недостатньо чітким розмежуванням понять релігійної свідомості та релігійності населення. Важливу роль у відображенні зовнішнього вияву релігійної свідомості мають поняття «релігійна дія» та «релігійна діяльність», які можна відповідно віднести до індивідуально-особистісного та інституційного рівнів її вияву. Зовнішній вияв релігійної свідомості виступає важливим елементом формування релігійних відносин у суспільстві як складової суспільних відносин взагалі. Тобто стосовно до змісту поняття «релігія» релігійність виступає суб'єктивним її виявом. Саме тому можна погодитися з твердженням, що «релігійність є передусім конкретизацією зв'язку з трансцендентним, надприродним, як таким якісним виявом релігійної свідомості, у якому опредмечується релігія, що своїм змістом виходить за межі індивідуальної свідомості. У такий спосіб вона поєднує внутрішньо-психічний і зовнішньо-символічний вияв релігії». Іншими словами, «релігійність – це суб'єктивний, конкретний вияв релігії в індивідуальній і колективній свідомості» [1, с.520, 521].

Важливою ознакою релігійної свідомості (як і інших форм суспільної свідомості загалом) виступає її відносна самостійність у структурі суспільного буття. Відносна самостійність релігійної сфери як надбудовного явища проявляється в кількох аспектах: історичному (оскільки історія релігії утворює специфічну сферу суспільної історії із власними закономірностями розвитку), функціональному (активний вплив релігії на всю суспільну систему, включаючи й економічний базис, проте найбільш результативний у сфері духовної культури), а також у структурному аспекті, тобто в наявності певної сталості, самоорганізації та специфічних механізмів життєдіяльності, що забезпечує адаптацію релігійного комплексу до різних соціальних умов. Це дозволяє, на нашу думку, уточнити поняття соціальної ролі або функції релігійної свідомості. Спираючись на розуміння природи релігійної свідомості як комплексного когнітивно-емотивного явища, поняття соціально-функціональної ролі релігійної свідомості ми визначаємо як сукупність світоглядних та діяльнісних принципів, уявлень, переконань, почуттів та способів мислення, сформованих у рамках певної релігійної та соціокультурної традиції, яка одночасно є її відображенням.

Висновки

Отже, різні вияви актуалізації релігії у сучасному українському суспільстві в умовах кризи передбачають необхідність подальшого удосконалення понятійно-термінологічного апарату досліджень цих явищ. Це потрібно здійснювати на основі використання вже існуючих розробок з уточненням соціально-філософських аспектів у тлумаченні низки понять. Зокрема, одним із таких понять є «релігійна свідомість». Зростання її активного значення у суспільній динаміці дозволяє підійти до уточнення соціально-функціональної ролі релігійної свідомості, яку ми визначаємо як сукупність світоглядних та діяльнісних принципів,

уявленнь, переконань, почуттів та способів мислення, сформованих у рамках певної релігійної та соціокультурної традиції, яка одночасно є її відображенням.

Список літератури

1. *Академічне релігієзнавство* / [Бабій М. Ю., Колодний А. М., Лобовик Б. О. та ін.]; під ред. Колодного А. М. – К.: Світ Знань, 2000. – 864 с.
2. *Алексєєнко А. П.* Природа духовності: Монографія / Алексєєнко А. П. – Х.: Факт. – 2004. – 240 с.
3. *Андрианов Н. П.* Особенности современного религиозного сознания / Андрианов Н. П. – М.: Мысль, 1966. – 247 с.
4. *Арабаджян А. З.* Истоки духовности: Религия и атеизм / Арабаджян А. З. – М.: Наука, Изд. фирма «Восточная литература», 1993. – 110 с.
5. *Бердяев Н. А.* Философия свободного духа / Бердяев Н. А. – М.: Республика, 1994. – 480 с.
6. *Борисов О. С.* Религиозное сознание как объект философского исследования: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.06 / Олег Сергеевич Борисов. – СПб., 2000. – 183 с.
7. *Борунков Ю. Ф.* Религиозное сознание (Философский анализ): дис. ... доктора филос. наук: 09.00.06 / Юрий Филиппович Борунков. – М., 1993. – 305 с.
8. *Булгаков С. Н.* Свет невечерний / Булгаков С. Н. – М.: ФОЛИО, 2000. – 672 с.
9. *Виговський Л. А.* Функціональність релігії: природа і вияви / Виговський Л. А. – К., Хмельницький – Ковальський, 2004. – 339 с.
10. *Єленський В. Є.* Релігійність в українському суспільстві. За матеріалами соціологічних досліджень / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 2001. – № 10. – С. 20–25.
11. *Журавлева И. А.* Возрождение религиозного сознания в современной России: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 /

Ирина Алексеевна Журавлева. – Уфа, 2005. – 140 с.

12. *Кара-Мурза С. Г.* Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции / Кара-Мурза С. Г. – М.: Изд-во Экмо, 2002. – 256 с.
13. *Климишин І. А.* «Незнання Бога є для держави найбільше лихо» // Людина і світ – 1992. – № 4. – С. 40–45.
14. *Климишин І. А.* Потреба релігійного відродження / І. А. Климишин // Людина і світ. – 1990. – № 9. – С. 13–18.
15. *Крымский С. Б.* Контуры духовности: новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21–28.
16. *Лобовик Б. А.* Религиозное сознание и его особенности / Лобовик Б. А. – К.: Наукова думка, 1986. – 247 с.
17. *Лобовик Б. О.* Буденна релігійна свідомість. Гносеологічний аналіз / Лобовик Б. О. – К.: Видавництво Київського університету, 1971. – 174 с.
18. *Лобовик Б. О.* Релігійні погляди, почуття, поклоніння / Лобовик Б. О. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 84 с.
19. *Малахов В.А.* Етика: Курс лекцій: Навчальний посібник / Малахов В.А. – К.: Либідь, 1996. – 304 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
20. *Религия в век научно-технической революции* / [ред. В. И. Гараджа и О. Клор]. – М.: Политиздат, 1979. – 184 с.
21. *Рязанова Л. С.* Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л. С. Рязанова – К.: Біла Криниця, 2004. – 239 с.
22. *Сухов А. Д.* Религия как общественный феномен (Философские проблемы исследования) / Сухов А. Д. – М.: 1973. – 70 с.
23. *Уайтхед А.* Религия и наука: Заблуждающийся разум? Многообразие ненаучного знания / Уайтхед А. – М., 1990. – 454 с.
24. *Яблоков И. Н.* Социология религии / Яблоков И. Н. – М.: Мысль, 1979. – 93 с.

Е.Н. Сидоркина

РОЛЬ НАУЧНЫХ ОСНОВ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ В ИССЛЕДОВАНИИ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ

В статье рассматривается понятие религиозного сознания, прослеживаются его связи с такими понятиями, как духовность, религиозность, вера и знание, делается попытка определить социально-функциональную роль религиозного сознания.

E. Sidorkina

THE ROLE OF SCIENTIFIC PRINCIPLES OF SOCIAL PHILOSOPHY IN THE STUDY OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS

The article discusses the concept of religious consciousness, traces its connection with concepts such as spirituality, religion, belief and knowledge of the case, is an attempt to define the functional role of socio-religious consciousness.